

Geen aanzien des persoons

*Petrus, Jakobus en Paulus over de impact van
Gods gelijkheidsregel*

Prof. dr. P.H.R. van Houwelingen

Theologische Universiteit Kampen | Utrecht

Afbeelding voorkant: Marc de Klijn, *Dromen van een nieuw Jeruzalem* (2003)

Geen aanzien des persoons *Petrus, Jakobus en Paulus* *over de impact van Gods* *gelijkheidsregel*

Rede, uitgesproken bij het afscheid als hoogleraar
Nieuwe Testament aan de Theologische Universiteit Kampen
op vrijdag 24 juni 2022 in De Burgwal te Kampen

Prof. dr. P.H.R. van Houwelingen

Inhoudsopgave

Introductie	5
1. Gelijke behandeling	6
2. Verschil in gelijkheid?	11
3. Gelijkdenken met God	15
Conclusie	19
Gebruikte literatuur	21

Introductie

Geen aanzien des persoons betekent: “zonder de stand, de rijkdom, de ouderdom enz. van de betrokken persoon in aanmerking te nemen”. De uitdrukking is van bijbelse oorsprong, aldus het internetwoordenboek.¹

Alle mensen op dezelfde manier behandelen, onverschillig om wie het gaat. Dat is een belangrijk beginsel van de rechtsstaat. Rechters en bestuurders moeten onkreukbaar zijn en hun werk doen zonder corruptie of vriendjespolitiek. Politie en douane mogen niet etnisch profileren, door bij controles te selecteren op huidskleur. Dit laatste is volgens de Nationale Ombudsman nog steeds een structureel probleem in Nederland.²

Vandaag wil ik de bijbelse wortels onderzoeken van de uitdrukking ‘geen aanzien des persoons’, vooral de gegevens uit het Nieuwe Testament.³ We stuiten dan op Gods gelijkheidsregel, zoals die verwoord

wordt door Petrus, Jakobus en Paulus.⁴ Ik houd de (heils)historische volgorde aan waarin het motief te vinden is in het Nieuwe Testament: eerst de ervaring van Petrus in Caesarea (Hand. 10); vervolgens de brief van Jakobus, die ik dateer vóór het convent van Jeruzalem in 48 na Christus⁵; ten slotte de bijdrage van Paulus (Romeinen, Efeziërs, Kolossenzen) na het convent.⁶ Geen aanzien des persoons. Welke impact had Gods gelijkheidsregel destijds, en wat betekent dat voor nu?

¹ <https://www.ensie.nl/stoet/zonder-aanzien-des-persoons>.

² <https://www.trouw.nl/politiek/hoorzitting-tweede-kamer-raakt-gevoelige-snaar-etnisch-profileren-is-een-structureel-probleem>.

³ Riemer A. Faber, “The Juridical Nuance in the NT use of ΠΡΟΣΩΠΟΛΗΜΨΙΑ,” *Westminster Theological Journal* 57 (1995): 299-309.

⁴ Een apostolisch drietal dat elkaar meer dan eens heeft gesproken. Het Nieuwe Testament vermeldt enkele ontmoetingen van Petrus, Jakobus en Paulus tegelijkertijd in Jeruzalem: Handelingen 15 (het convent van apostelen en oudsten), Galaten 1 (Paulus’ veertiendaagse bezoek), Galaten 2 (veertien jaar later). P.H.R. van Houwelingen (red.), *Apostelen. Dragere van een spraakmakend evangelie* (CNT; Kampen: Kok, 2013), 49-65.

⁵ Van Houwelingen, *Apostelen*, 72-78; over het convent van Jeruzalem: 54-60; zo ook L. Floor, *Jakobus. Brief van een broeder* (CNT; Kampen: Kok, 2011), 14-17.

⁶ Contra Jouette M. Bassler, “Luke and Paul on Impartiality,” *Biblica* 66 (1985): 554-552.

Het semantische woordenboek van Louw & Nida behandelt προσωπολημπτέω κτλ. onder nummer 88.238-88.241: “to make unjust distinctions between people by treating one person better than another – to show favoritism, to be partial, partiality”. In hetzelfde domein: πρόσκλισις (“prejudice, partiality”; 1 Tim. 5:21) en ἀδιάκριτος (“impartial, free from prejudice”; Jak. 3:17).⁷

1. Gelijke behandeling

“Petrus nam het woord en zei: ‘Nu dringt pas goed tot me door dat God iemand is zonder aanzien des persoons, maar dat ieder die godvrezend is en rechtvaardig handelt, ongeacht het volk waartoe men behoort, Hem welgevallig is.’”
(Handelingen 10:34-35, eigen vertaling)

Vrouwe Justitia, symbool voor de rechterlijke macht, wordt traditioneel afgebeeld met een zwaard in haar rechterhand en een weegschaal in haar linkerhand. Het zwaard staat voor de bevoegdheid om te beslissen en juridische knopen door te hakken, de weegschaal voor het zorgvuldig afwegen van argumenten. En Vrouwe Justitia heeft vaak een blinddoek voor, vanwege de vereiste onpartijdigheid. Soms wordt zij juist zonder blinddoek afgebeeld, want bij de rechtspraak moeten ook persoonlijke omstandigheden meegewogen worden. Maar Gods beoordeling van mensen is

⁷ Johannes P. Louw & Eugene A. Nida (eds.), *Greek-English Lexicon of the New Testament Based on Semantic Domains*. Volume 1 (Cape Town: Bible Society of South Africa, 1989), 768.

anders dan het oordeel van een rechtbank. De HEER kan rechtstreeks in het hart kijken en wordt niet verblind door uiterlijk of schijn (1 Sam. 16:7). Hij weet wat iemand ten diepste beweegt. Dit wil niet zeggen dat Hij al die uitwendige kenmerken over het hoofd ziet die ons zo belangrijk lijken: zwart en wit, man en vrouw, homo en hetero, volwassene en kind. Bij zijn oordeel legt dat echter geen gewicht in de schaal. Hij peilt onze hartsgeheimen.

Samen eten?

Dat is de grote ontdekking van Simon Petrus geweest: God kent geen aanzien des persoons. Petrus was opgegroeid met het idee van een scherpe scheidslijn tussen Joden en niet-Joden. Israël, het uitverkoren volk van JHWH, was principieel anders dan de onreine niet-Joodse volken. Die heidenen vereerden afgoden, hielden zich niet aan de sabbat, bleven onbesneden en aten niet koosjer. Daarom wilden Joden bijvoorbeeld niet samen eten met niet-Joden. Maar toen kwam er een onverwacht signaal uit de hemel. Petrus was op bezoek bij de Joodse christenen in de kuststreek. In Joppe kreeg hij een visioen van een soort tafellaken dat op aarde werd neergelaten,

met reine en onreine dieren erin. Vanuit de hemel werd hem opgedragen beide soorten te slachten en op te eten. Petrus protesteerde hevig, maar de opdracht werd herhaald. Het moest drie keer gezegd worden: ‘Wat God rein heeft verklaard, mag jij niet als verwerpelijk beschouwen.’ Terwijl Petrus nadacht over wat dit visioen te betekenen had, kreeg hij bezoek van een delegatie uit het vijftig kilometer noordelijker gelegen Caesarea. Een Romeinse centurio, Cornelius geheten, stuurde hem een uitnodiging. En de Geest zei dat hij zonder bezwaar mee kon gaan. Wat bleek? Een dag eerder was er in Caesarea een ander signaal uit de hemel gekomen. Cornelius zag een engel van God verschijnen die hem opdroeg Simon Petrus in zijn huis uit te nodigen.

Cornelius wordt in Handelingen 10 beschreven als een godvrezend man, die veel liefdadigheid bewees aan het volk [Israël] en geregeld tot God bad (vers 2). Vandaar dat de engel geruststellend tegen hem zegt: “Je gebeden en giften zijn door God opgemerkt” (vers 4, NBV21).⁸ Dat is ook het getuigenis van zijn knechten (vers 22): Cornelius is rechtvaardig en godvrezend en staat goed bekend bij heel het Joodse

⁸ Terecht is de vertaling van de NBV-2004 (“door God als offer aanvaard”) in de NBV21 gecorrigeerd. Zie W.C. van Unnik, “The Background and Significance of Acts X 4 and 35,” in: *Sparsa Collecta. The Collected Essays of W.C. van Unnik. Part One* (Leiden: Brill, 1973), 213-258.

volk. Net als de centurio in Kafarnaüm, die uit sympathie voor de Joden zelfs de bouw van de plaatselijke synagoge had gefinancierd (Luc. 7:5). Kortom, twee eigenschappen van Cornelius springen eruit. De eerste is liefde voor God, die blijkt uit zijn gebeden; de tweede is liefde voor Gods volk, die spreekt uit zijn liefdadigheid en rechtvaardigheid (Hand. 9:36; Hebr. 11:33). Cornelius was geen bekeerling, want hij had zich niet laten besnijden om toe te treden tot het jodendom. Maar hij was wel een sympathisant van het Joodse volk. Als belangstellende bezocht hij waarschijnlijk de synagoge. Deze Romein vereerde de God van Israël als de enige ware God. Cornelius staat goed voorgesorteerd, want hij voldoet precies aan de twee criteria die Israëls God hanteert volgens Psalm 15.⁹ Wie is welkom bij Hem, wie mag bij Hem wonen? Degene die rechtvaardig handelt en de HEER vreest. God is niet automatisch iedereen goedgezind die tot het volk Israël behoort.

Meebewegen met de Geest

Zo komt het tot een ontmoeting tussen de Jood Petrus en de Romein Cornelius. In Caesarea, letterlijk ‘keizer-stad’, gewijd aan keizer Augustus en gebouwd door koning

⁹ Voor de didactisch-liturgische setting van de psalm, zie: John Goldingay, *Psalms. Volume 1: Psalm 1-41* (BCOTWP; Grand Rapids: Baker Academic, 2006), 218-225: “Qualifications for Staying with God”.

Herodes de Grote. Deze stad had onder andere een gigantische haven, een theater met zeezicht, een aquaduct en een tempel voor Augustus en Rome (!). Plus een prachtig paleis, dat gebruikt werd als bestuurscentrum van de Romeinse gouverneur. Ook het leger had daar zijn basis. Caesarea was de hoofdstad van de Romeinse provincie Judea (oftewel: 'het Joodse land', vers 37).¹⁰ We zijn hier op de drempel tussen Israël en de volkenwereld.¹¹ Het evangelie van Jezus Christus is bezig die drempel over te gaan. Vandaar dat van hogerhand een ontmoeting tussen Petrus en Cornelius was geregisseerd.

Diverse signalen uit de hemel worden opgevangen, zowel door Petrus als door Cornelius. Die signalen zijn in zichzelf incompleet. Ze hebben elkaar nodig en versterken elkaar. Ze vereisen goed afgestelde antennes en menselijke actie. Oftewel: leren meebewegen met de Geest. Dat zien we rond deze ontmoeting in Caesarea gebeuren en zo gaat het in heel het boek Handelingen. Het is de heilige Geest die de weg wijst.

God is zonder aanzien des persoons

Dan klinkt de heilsboodschap in Caesarea. Een plechtige inleidingsformule geeft de

toespraak van de apostel een profetisch karakter: "Daarop nam Petrus het woord en zei..." Nu pas beseft hij dat God iedereen gelijk behandelt. Nergens anders in de Bijbel wordt 'geen aanzien des persoons' als een goddelijke eigenschap beschreven. In andere teksten staat zo iets als: bij God is geen aanzien des persoons. Maar hier formuleert Petrus op een directe manier: 'de enige ware God is niet iemand die de persoon aanziet' (οὐκ ἔστιν προσωπολήπτης ὁ θεός).

Deze uitdrukking gaat terug op de rechtspraak in Israël. Daar is het een belangrijk principe: oordeel zonder aanzien des persoons en neem geen steekpenningen aan (Deut. 1:17; 16:19; verg. Lev. 19:15). Onpartijdigheid en onomkoopbaarheid van de rechters zijn de grondpijlers van de rechtsstaat. Dus geen klassenjustitie, waarbij aanzienlijken en vermogenden worden bevoordeeld ten opzichte van anderen. De achterliggende bedoeling is het beschermen van de zwakken: weduwen, wezen, vreemdelingen. En het voorbeeld van God geeft de nodige motivatie. Hij is de grote Koning, zo verheven dat Hij niemand naar de ogen ziet en zich niet laat omkopen (Deut. 10:17 > 2 Kron. 19:7). JHWH toont zijn grootheid door de zwakken te beschermen.¹²

Petrus kende Psalm 15 natuurlijk, maar pas door de ontmoeting met Cornelius dringt

¹² C.J. Labuschagne, *Deuteronomium. Deel IB* (POT; Nijkerk: Callenbach, 1987), 244-245.

de enorme reikwijdte van die vertrouwde psalmwoorden tot hem door. Wie is welkom bij God? Ieder die godvrezend en rechtvaardig is, ongeacht het volk waartoe men behoort. God heerst als Koning over heel de wereld. Dat mensen van Joodse afkomst zijn en tot het volk Israël behoren is voor Hem geen beslissend criterium. Sterker nog, dat is het nooit geweest. Ook niet-Joden mogen bij Hem komen. Vanuit de hemel komt een bevestiging van dit inzicht doordat het Pinksteren wordt bij de niet-Joden in Caesarea, net zoals destijds bij de Joden in Jeruzalem. De heilige Geest daalde neer op allen die samen met Cornelius naar Petrus' evangelieverkondiging luisterden. Daarop constateert de apostel: 'Net als wij hebben zij de heilige Geest ontvangen' (vers 47; verg. Hand. 11:17).

Als Petrus de Geest zo duidelijk aan het werk ziet, gaat hij overstag en geeft de opdracht om Cornelius en zijn huisgenoten te dopen. Hun afkomst mag daarvoor geen belemmering zijn. Zo vertelt Handelingen 10 niet de bekering van Cornelius, maar de verandering van Petrus.

God kent de harten

Tijdens het convent van Jeruzalem kijkt Petrus terug op zijn evangelieverkondiging aan de heidenen. Kennelijk met de ervaring bij Cornelius in gedachten, betoogt hij dat God 'getuigenis aan hen gegeven heeft'. Met andere woorden: de komst van de Geest bevestigde dat God zijn heil ook

aan niet-Joden schenkt. "God, die de harten kent (ὁ καρδιογνώστης θεός; verg. Hand. 1:24) ... heeft in geen enkel opzicht onderscheid gemaakt tussen ons en hen, omdat Hij met het geloof hun harten gezuiverd heeft" (Hand. 15:8-9, Willibrordvertaling). Hij die geen aanzien des persoons kent is ook de God die ieders hart kent. En de bekering van heidenen laat met terugwerkende kracht zien, aldus Petrus, dat wij alleen door goddelijke genade gered worden – ook Joden (Hand. 15:11).

Voor een niet-Joods lezerspubliek zal Petrus in zijn eerste brief benadrukken dat God, die zij als christenen Vader mogen noemen, ieders leven boordeelt zonder aanzien des persoons (ἀπροσωπολήμπως; 1 Petr. 1:17).¹³ In zijn tweede brief schrijft de apostel: 'Jullie hebben een even kostbaar geloof ontvangen als wij' (2 Petr. 1:2; ἰσότιμον ... πίστιν).¹⁴ Voor iedereen is geloof een kostbaar geschenk, niet iets dat vanzelf spreekt of dat je kunt verdienen, maar dat je mag ontvangen. Het geloof van de apostelen uit Jeruzalem is niet meer waard dan het geloof van de lezers in Klein-Azië. Ziedaar de gelijke behandeling die Gods koninkrijk kenmerkt.

¹³ P.H.R. van Houwelingen, *1 Petrus. Rondzendbrief uit Babylon* (CNT; Kampen: Kok 2013), 64.

¹⁴ P.H.R. van Houwelingen, *2 Petrus en Judas. Testament in tweevoud* (CNT; Kampen: Kok 2011), 28-29.

Heeft Israël een streepje voor?

Toch lijkt het in Petrus' toespraak ten huize van Cornelius alsof Israël, het Joodse volk, nog een streepje voor heeft bij God.

In vers 36-43 lezen we een mini-evangelie, wanneer de apostel in kort bestek ongeveer hetzelfde vertelt als de evangelisten Matteüs, Marcus en Lucas.¹⁵ Het verhaal loopt vanaf de doop van Jezus tot zijn kruisdood en zijn opstanding op de derde dag. Daarin spreekt Petrus over het evangelie dat aan de *Israëlieten* is bekendgemaakt; wat er gebeurde in het *Joodse land*, te beginnen in Galilea; wat Jezus deed in de regio van de *Joden* – speciaal in Jeruzalem; en over het getuigenis van de apostelen voor ‘*het volk [Israël]*’ – niet voor alle volken.

Drie dingen zijn hierbij te bedenken. Allereerst had Petrus op dat moment nog moeite met wat er in Caesarea gebeurde. Hij kon Gods toewending naar de niet-Joden nauwelijks bevatten. Ten tweede heeft God in de heilshistorie gekozen voor Israël. Jezus van Nazaret is een Jood, zijn taak was de beloften aan Israël waar te maken. In de derde plaats ging Gods werk een nieuwe fase in. Jezus is niet slechts de Messias van Israël maar ook de Redder van de wereld. Zo komen de volken in beeld. Dat universele perspectief klinkt evengoed door bij Petrus. ‘Deze is Heer

van iedereen!’ (vers 36; verg. Rom. 3:19-20; 10:12); Hij is de rechter over levenden en doden (vers 42); ieder die in Hem gelooft, ontvangt vergeving van zonden (vers 43). En afsluitend vertelt Handelingen 10:44: “Terwijl Petrus nog aan het woord was, daalde de heilige Geest neer op iedereen die naar zijn toespraak luisterde.”

Welkom

Bij God zijn alle mensen evenveel waard. Hij doet niet aan etnisch profileren.¹⁶ Huidskleur, afkomst, opleiding, status, gender: God maakt geen onderscheid. Er kan ook verschil zijn in geloofservaring. De één noemt zich al langer christen, de ander is nog aan het kennismaken met de kerk, maar beiden worden gelijk behandeld. Je mag zijn wie je bent, als je verwachtingsvol naar God toegaat. Wees welkom aan de tafel van Jezus Christus, ongeacht je verleden. De HEER verkijkt zich niet op de buitenkant – Hij kent ieders hart. Wie in de alledaagse praktijk van het leven oprechte liefde heeft voor God en zijn volk, zal het zelf ervaren: de gelijke behandeling in Gods koninkrijk.

¹⁶ Zie verder: David G. Horrell, *Ethnicity and Inclusion. Religion, Race, and Whiteness in Constructions of Jewish and Christian Identities* (Grand Rapids: Eerdmans, 2020).

¹⁵ Verg. D.A. Carson & Douglas J. Moo, *An Introduction to the New Testament. Second Edition* (Leicester: Apollos, 2005), 192-194.

Evangelieverkondiging van Petrus ten huize van Cornelius

Thema (vers 36): God heeft het Woord gezonden tot de Israëlieten: het evangelie van de vrede door Jezus Christus. Hij is aller Heer!

Vers 38a: God heeft Hem, na de doop door Johannes, met heilige Geest en kracht gezalfd.

Vers 37: Het gebeurde in heel het Joodse land, te beginnen in Galilea.

Vers 38b: Jezus van Nazaret trok rond als weldoener en genas allen die door de duivel overweldigd waren, want God stond Hem bij.

Vers 39a: Wij zijn de getuigen van alles wat Hij gedaan heeft in de regio van de Joden, speciaal in Jeruzalem.

Vers 39b: Men heeft Hem gedood door Hem aan een kruishout te hangen.

Vers 40: Maar God heeft Hem op de derde dag weer tot leven gewekt en Hem laten verschijnen aan enkele van tevoren uitgekozen getuigen.

Vers 41: Namelijk aan ons, die samen met Hem gegeten en gedronken hebben, nadat Hij uit de dood was opgestaan.

Vers 42: Hij heeft ons opgedragen tot het volk [Israël] te prediken en te getuigen dat Hij is aangesteld als wereldrechter.

Vers 43: Over Hem getuigen alle profeten dat ieder die in Hem gelooft door Hem vergeving van zonden ontvangt.

2. Verschil in gelijkheid?

“Mijn broeders en zusters, houd uw geloof in Jezus Christus, de Heer der heerlijkheid, vrij van aanzien des persoons.”
“Als u echter met aanzien des persoons handelt, doet u zonde en wordt u door de wet ontmaskerd als overtreders.”
(Jakobus 2:1 en 9, eigen vertaling)

“Alle dieren zijn gelijk, maar sommige dieren zijn meer gelijk dan andere”: een beroemd citaat uit de roman *Animal Farm* (1945) van George Orwell. Die vuistregel

wordt vaak aangehaald bij ongelijkheid in de mensenwereld. Zou dit ook opgaan voor de kerkelijke wereld?

Kerkmensen

Alle gelovigen zijn gelijk, maar sommige gelovigen zijn meer gelijk dan andere... Voor de paus wordt overal de rode loper uitgerold, terwijl we vluchtelingen het liefst buiten de grens houden. Leiders van megakerken betreden het podium, maar zwervers mogen achteraan aansluiten. In Nederland groeit niet alleen het aantal miljonairs, maar ook doen steeds meer

mensen een beroep op diaconale ondersteuning en de voedselbank. Theoretisch zijn alle kerkmensen gelijk, we leven immers van Gods genade. En toch... Zien we broeders en zusters die rijk zijn of hoog op de maatschappelijke ladder staan niet naar de ogen?

Daar ligt de zorg van Jakobus, de broer van Jezus. Hij gaf leiding aan de gemeente in Jeruzalem, bestaande uit Joden die Jezus erkenden als de Messias. Die snelgroeïende groep werd door de religieuze autoriteiten met argusogen gevolgd en later zelfs vervolgd. Veel messiaanse Joden waren daarom het land ontvlucht, in noordelijke richting, naar Antiochië. Jakobus schrijft een bemoedigende rondzendbrief aan die verre broeders en zusters, de twaalf stammen in de diaspora. Houd vol! Wanneer je geloofskeuze op de proef wordt gesteld, leidt dat tot standvastigheid. Je geloof is dood, als het niet werkt in de praktijk. Zorg voor de geloofsgemeenschap, zoals eerder in Jeruzalem, toen alles gedeeld werd en niemand iets tekort kwam (Hand. 4:32-37). Kernachtig schrijft Jakobus: “Voor God, de Vader, is alleen dit reine, zuivere godsdienst: weduwen en wezen bijstaan in hun nood, en jezelf vrijwaren van de smetten van de wereld” (Jak. 1:27).

Aanzien des persoons

Onder de vluchtelingen uit Jeruzalem bestonden grote sociale verschillen. Dat blijkt vooral wanneer de gemeente bijeenkomt. Hiervoor gebruikt Jakobus de

term *συναγωγή*, wat kan verwijzen naar de Joodse context van de lezers: zij zijn een christelijke synagoge. Binnen die synagogale geloofsgemeenschap wordt het ene uiterste gevormd door rijke zakenlui met een winstgevend bedrijf. Het andere uiterste betreft de onaanzienlijken, zoals mensen die in vodden rondlopen en niet genoeg te eten hebben. Jakobus schrijft: ‘Mijn broeders en zusters, houd uw geloof vrij van aanzien des persoons, in welke vorm dan ook’ (έν προσωπολημψίαις, meervoud).¹⁷ Met andere woorden: Beoordeel mensen – ook kerkmensen – niet op de buitenkant. Heeft dat dan iets met het geloof te maken? Jazeker, want geloven is niet alleen iets voor waar aannemen, maar ook loyaal zijn. Je trouw aan Jezus de Messias wordt vertroebeld als je sommigen naar de ogen ziet en op anderen neerkijkt. Aanzien des persoons betekent letterlijk: iemands gezicht accepteren.¹⁸ Denk bijvoorbeeld aan een koning, die – op zijn troon gezeten – een van zijn onderdanen ontvangt. Deze buigt zich eerbiedig ter

¹⁷ Jakobus gebruikt opmerkelijk vaak de aanspraak *ἀδελφοί* [μου], in combinatie met een imperatief. Zie daarover: Paul Trebilco, *Self-designations and Group Identity in the New Testament* (Cambridge: Cambridge University Press, 2012), chapter 2.

¹⁸ Eduard Lohse, “πρόσωπον κτλ.” in: Gerhard Kittel & Gerhard Friedrich (eds.), *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, Band VI (Stuttgart: Kohlhammer, 1959), 769-779 [772]; Floor, *Jakobus*, 88-89.

aarde. Wanneer hij dan door de koning wordt aangeraakt en zijn gezicht mag opheffen, is dat een teken van acceptatie. Beslissend om geaccepteerd te worden is het koninklijke gebaar, niet hoe iemand eruit ziet. Zo gaat het ook bij Israëls God. Als Koning van heel de wereld kent Hij geen aanzien des persoons. Weliswaar heeft Hij een zwak voor de armen, maar het past juist bij Gods onpartijdigheid dat Hij de ontstane sociale ongelijkheid rechtstreekt.¹⁹ Jezus zelf stond erom bekend dat Hij zonder aanzien des persoons sprak (Luc. 20:21).

De Heer der heerlijkheid

In de brief van Jakobus komt de naam Jezus slechts twee keer voor, maar op beide plaatsen omgeven met veel respect. In de aanhef heet Hij ‘de Heer’ en aan het begin van hoofdstuk 2 wordt Hij betiteld als ‘de Heer der heerlijkheid’ (verg. 1 Kor. 2:8). Jezus, de Messias, is immers in heerlijkheid opgenomen. Hij deelt in de hemelse glorie van God (‘de God der heerlijkheid’; verg. Ps. 24:8-10; 29:3; Hand. 7:2; Ef. 1:14).²⁰ Onze verheerlijkte Heer heeft glorie in de hemel en Hij geeft glorie op aarde. Zijn heerlijkheid straalt namelijk op de gelovigen af,

¹⁹ Richard Bauckham, *Wisdom of James, disciple of Jesus the sage* (NTR; London: Routledge, 1999), 191-196.

²⁰ Peter H. Davids, *The Epistle of James. A Commentary on the Greek Text* (NIGTC; Grand Rapids: Eerdmans, 1982), 106-107.

en wel zonder onderscheid. Dat is wat Jakobus zijn lezers wil meegeven. Wij leven allemaal in het licht van Jezus Christus, onze Heer.

Hoe kijken we naar anderen en naar onszelf? Meestal worden mensen afgemeten naar wat ze in het economisch verkeer waard zijn. Geld, succes, macht, dat geeft status. Wie van een uitkering moet rondkomen, wordt al snel minder belangrijk geacht. Dit gebeurt ook onder kerkmensen. Maar, zegt Jakobus, dan meet je met twee maten (διεκρίθητε έν έαυτοῖς; vers 4 koppelt terug naar vers 1). De status van gelovigen wordt bepaald door de Heer die in heerlijkheid is opgenomen. Zijn voortreffelijke naam is op zeker moment over jullie uitgeroepen (vers 7), aldus Jakobus, namelijk bij de doop. Het leven van gedoopten staat op naam van Jezus de Messias. Hij is onze Heer, degene die over ons allen heerschappij voert. Dankzij Hem vormen we als broeders en zusters een geestelijke familie. Dus geen klassenkerk met ereplaatsen voor de notabelen. Iemand beoordelen op uiterlijkheden, dat zou een schande voor de familie zijn. Loyaliteit aan Jezus Christus vraagt dat zijn volgelingen op voet van gelijkheid met elkaar omgaan.

Het koninklijke gebod

In vers 9 komt Jakobus terug op het problematische van aanzien des persoons. Als broeders en zusters toch zo met elkaar omgaan (εί δε προσωπολημπεῖτε), wordt

volgens hem ‘het koninklijke gebod’ overtreden. Oftewel: de vuistregel van onze Koning, gezeten aan Gods rechterhand. Jakobus doelt op het gebod tot naastenliefde, specifiek de onderlinge liefde in de gemeente. “Heb uw naaste lief als uzelf,” zo staat er geschreven, en Jezus bestempelde dit liefdegebod tot kernpunt van de Thora (Lev. 19:18; Mat. 22:39). Denk ook aan uitspraken van Jezus als “Behandel anderen zoals je wilt dat ze jullie behandelen” (Luc. 6:31) en “Aan jullie liefde voor elkaar zal iedereen zien dat jullie mijn leerlingen zijn” (Joh. 13:35). Het koninklijke gebod is tevens de volmaakte wet die vrijheid brengt (Jak. 1:25; 2:12). Je wordt door het gebod tot naastenliefde bevrijd van kleinmenselijk gedoe en leert royaal te leven in de stijl van Gods koninkrijk. Het gaat om verplichtende wetgeving, niet om een paar losse en vrijblijvende aanbevelingen. Wie op dit ene punt van de naastenliefde faalt, waarschuwt Jakobus, blijft ten opzichte van alle geboden in gebreke. Want de Thora is één geheel, met liefde als kernpunt. Iemand die anderen liefdeloos beoordeelt op uiterlijkheden wordt door de mozaïsche wet ontmaskerd, aangeklaagd en bestraft. Daarmee komt je ware gezicht tevoorschijn en sta je voorgoed te boek als wetsovertreder.

Fatale fout

Voor God zijn alle gelovigen evenveel waard. Het is niet zo dat sommige gelovigen meer gelijk zijn dan andere. In het kon-

inkrijk geldt immers niet het recht van de sterkste. God heeft juist degenen die naar wereldse maatstaven arm zijn, uitgekozen om rijk te zijn door het geloof (vers 5; verg. Luc. 6:20). Verschil maken in gelijkheid is daarom volgens Jakobus een ‘overtreding’: een fatale fout, een misser met tragische gevolgen (ἀμαρτία). Wat gaat er dan fout bij aanzien des persoons? Je zou denken dat de armlastige wordt benadeeld en dat de rijkbedeelde er voordeel van heeft. Maar dat ligt een slag anders. Het gaat naar beide kanten toe mis. De armlastige zal zich vernederd voelen, van eer beroofd en gesterkt in zijn of haar minderwaardigheidsgevoel. ‘Hoor ik wel bij de geestelijke familie? Of moet ik toch mezelf zien te redden?’ De rijkbedeelde zal gesterkt worden in het waanidee dat met geld alles te koop is. ‘Mijn leven is een succesverhaal. Ik heb zoveel prestige onder de mensen, dat ook God mij wel gunstig gezind zal zijn.’ Met aanzien des persoons maak je dus een dubbele fout.

Vriendelijke ogen

Binnen de christelijke gemeente mag geen verschil in gelijkheid bestaan. Christenen moeten elkaar recht doen, zonder onderscheid. Zodat niet de één achtergesteld wordt, terwijl de ander een voorkeursbehandeling krijgt. Asielzoekers horen in dezelfde rij als de directeur. En niemand heeft het recht om medegelovigen te domineren. Alle sociale verschillen verbleken in het licht van de Heer der heerlijkheid.

Jezus Christus kijkt naar ons met vriendelijke ogen. Leef in zijn licht, ontleen je status aan Hem en behandel je broeders en zusters zoals Hij hen ziet vanuit de hemel.

3. Gelijkdenken met God

“Kwelling en benauwdheid wacht elke mens die het kwade bedrijft, de Jood in de eerste plaats, maar ook de Griek; heerlijkheid, eer en vrede wacht een ieder die het goede doet, de Jood in de eerste plaats, maar ook de Griek. Want God kent geen aanzien des persoons.”
(Romeinen 2:9-11, Willibrordvertaling)

Bij God zijn alle mensen gelijkwaardig. Dat Hij geen aanzien des persoons kent, zouden we Gods ‘gelijkdenken’ kunnen noemen. Paulus voelde zich als apostel voor de volkenwereld dan ook niet de mindere van de ‘steunpilaren’ uit Jeruzalem: Jakobus, Petrus en Johannes, mannen van aanzien, want “voor God telt menselijk aanzien niet” (Gal. 2:6, Willibrordvertaling). Gods gelijkdenken daagt ons uit dezelfde lijn te volgen in onze omgang met medemens. Dat vereist een verandering van denken, niet langer in termen van ongelijkheid: wie heeft meer en wie minder; wie is beter en wie slechter; wie staat hoger en wie lager. Hoe kunnen we in plaats daarvan de gelijkheidsregel van het koninkrijk toepassen, oftewel gelijkdenken met God?

Per brief naar Rome

Paulus was bij uitstek de apostel voor de niet-Joodse volken. Toch begon hij op zijn missionaire reizen altijd bij de plaatselijke synagoge. Bijna twintig jaar na de ontmoeting tussen Petrus en Cornelius schrijft Paulus een brief aan de christenen in Rome. Zelf verblijft hij dan, tijdens zijn derde zendingsreis, bij de door hem gestichte gemeente in Korinte. Naar Rome had de apostel tot zijn spijt nog niet kunnen gaan – anderen hadden daar het evangelie gebracht. Rome was de hoofdstad van het Romeinse rijk, waar het heidendom welig tierde. Tegelijkertijd bevond zich in de stad een invloedrijke Joodse gemeenschap. De Romeinse christenen, zowel bekeerde heidenen als messiaanse Joden, vormden kleine huiskerken. In zijn brief laat Paulus zien dat het evangelie van Jezus Christus een nieuwe scheidslijn trekt. Niet langer tussen Joden en niet-Joden, maar tussen degenen die (door het geloof) het goede nastreven en degenen die het kwade doen. Aan de ene kant van de lijn wacht kwelling en benauwdheid, aan de andere kant heerlijkheid, eer en vrede; en dat zonder aanzien des persoons, want daarvan is bij de enige ware God geen sprake (οὐ γὰρ ἔστιν προσωπολημψία παρὰ τῷ θεῷ). Heilshistorisch gezien bestaat er wel onderscheid: ‘eerst de Jood en óók de Griek’ (Rom. 1:16). Maar terwijl JHWH uit liefde voor Israël prioriteit blijft geven aan het Joodse volk, kunnen dankzij Jezus Christus

ook niet-Joden volwaardig deel uitmaken van de christelijke geloofsgemeenschap.²¹

Goed, slecht en goed nieuws

Tot zover het goede nieuws. Maar Paulus heeft ook slecht nieuws, aangezien het motief ‘geen aanzien des persoons’ verband houdt met onpartijdige rechtspraak. Niet alleen heidenen wacht Gods oordeel vanwege hun afgoderij, ook Joden die zich niet houden aan de Thora zullen erdoor getroffen worden. Geen mens is rechtvaardig, de hele wereld staat schuldig voor God (Rom. 3:9-20). Bij het eindgericht staan Joden en niet-Joden gelijk, want God meet nooit met twee maten.²² En dan is er toch weer goed nieuws. ‘Geen aanzien des persoons’ geldt niet alleen voor het oordeel. “God schenkt vrij spraak op grond van geloof in Jezus Christus, aan allen die geloven. En er is geen onderscheid” (Rom. 3:22). Verderop in zijn brief zegt Paulus het nogmaals, aansluitend bij Petrus in Caesarea: “En er is geen onderscheid tussen

Joden en andere volken, want ze hebben allen dezelfde Heer” (Rom. 10:12a; Hand. 10:34-36). Voor Paulus is dit geen theorie, maar de ervaringsrealiteit van de Geest.²³ Gods gelijkheidsregel werkt twee kanten op: oordeel én vrij spraak. Dankzij de Heer is er vrij spraak!

“En u, slavenhouders, behandel hen [uw slaven] op dezelfde manier. Laat dreigementen achterwege, in het besef dat zij dezelfde Heer in de hemel hebben als u, en dat Hij geen aanzien des persoons kent.”

(Efeziërs 6:9, eigen vertaling)

“Maar wie onrecht doet, zal het gedane onrecht terugkrijgen: van aanzien des persoons is geen sprake.”

(Kolossenzen 3:25, eigen vertaling)

Aan het adres van zowel de Efeziërs als de Kolossenzen werkt Paulus Gods gelijkheidsregel uit voor de relatie tussen slavenhouders en hun slaven. In de Grieks-Romeinse wereld was slavernij economisch essentieel en maatschappelijk aanvaard. Slaven waren goedkope arbeidskrachten, omdat zij en hun kinderen meestal levenslang in eigendom bleven. Een slaaf gold niet als mens maar als dier of ding, een werktuig waarmee de eigenaar kon doen wat hij wilde. Naar schatting was in

Italië een op de drie mensen slaaf en in het Romeinse rijk als geheel een op de vijf. Slavernij was destijds echter – anders dan in het koloniale verleden – niet op ras of huidskleur gebaseerd. Ook Romeinen konden zichzelf verkopen om schulden af te betalen of een beter leven te krijgen. Sommige slaven waren dermate hoog ontwikkeld, dat ze werkten als administrator, kok of onderwijzer. Een slaaf kon zich met zelf verdiend geld vrijkopen en het Romeinse burgerschap verwerven. Alleen waren slaven qua leefomstandigheden totaal afhankelijk van hun eigenaar. Wanneer Paulus zichzelf aan het begin van zijn brieven ‘slaaf van Christus’ noemt, is dat meer dan beelddspraak: hij weet zich het eigendom van de Heer. Opmerkelijk genoeg introduceert Paulus zich juist in Efeziërs en Kolossenzen niet als slaaf maar als ‘apostel van Christus Jezus’.

Gelijkheidsprincipe

Op zijn missionaire reizen zal Paulus heel wat slavenhouders en slaven tegengekomen zijn.²⁴ De brief aan Filemon (waarschijnlijk was hij woonachtig in Kolosse) getuigt daarvan. Wat betekent gelijkdenken met God, wanneer de pater familias een christen is en slaven houdt die ook

christen zijn? Joodse en Grieks-Romeinse filosofen dachten vanuit een algemeen gelijkheidsprincipe kritisch: slavernij doet afbreuk aan de gelijkwaardigheid van mensen. Paulus sluit zich bij die gedachte aan, maar met een eigen – juridisch gekleurde – motivatie. Ieder mens is een schepsel van God en zal voor de hemelse rechtbank verantwoording moeten afleggen. Zowel aan het begin als aan het eind van hun leven staan slaven en slavenhouders gelijk. In de tussentijd hebben zij één en dezelfde Heer. Voor beide groepen in de gemeente heeft Paulus dan ook dezelfde boodschap: ‘Er is [bij Hem] geen aanzien des persoons’ (προσωπολημψία οὐκ ἔστιν).²⁵ Door het geloof zijn slaven en hun eigenaars het eigendom geworden van dezelfde Heer en Meester.

Voor slaven

Paulus had de Kolossenzen opgeroepen zich te richten op wat boven is (Kol. 3:1-2). Juist voor de slaven onder hen geldt daarom: Kijk omhoog, naar Christus, die in de hemel troont. Dan kun je je werk met welwillendheid doen, aldus Efeziërs 6:7. Wie op Christus ziet, hoeft geen mensen naar de ogen te zien om bij hen in de gunst te komen. Ogendienst, staat er letterlijk, dat is aanzien des persoons in de vorm van kruiperigheid (Ef. 6:6; Kol. 3:22).

²¹ Jouette M. Bassler, *Divine Impartiality. Paul and a Theological Axiom* (Chico: Scholars Press, 1982), chapter 4: Divine Impartiality in Paul's Letter to the Romans.

²² Het eindgericht wordt hier symmetrisch voorgesteld, aldus Simon J. Gathercole, *Where is Boasting? Early Jewish Soteriology and Paul's Response in Romans 1-5* (Grand Rapids: Eerdmans, 2002), 127-134. Verg. Eckhard J. Schnabel, *Der Brief des Paulus an die Römer. Kapitel 1-5* (HTA; Gießen: Brunnen Verlag, 2015), 282-288.

²³ Jakob van Bruggen, *Romeinen. Christenen tussen stad en synagoge* (CNT; Kampen: Kok, 2013), 152-153.

²⁴ Zie verder: Jennifer A. Glancy, *Slavery in Early Christianity* (Oxford: Oxford University Press, 2002); J. Albert Harrill, *Slaves in the New Testament. Literary, Social, and Moral Dimensions* (Minneapolis: Fortress Press, 2006).

²⁵ Harold W. Hoehner, *Ephesians. An Exegetical Commentary* (Grand Rapids: Baker Academic, 2002), 815-816.

Doe gehoorzaam je werk, alsof het voor de Heer is en niet voor mensen, adviseert de apostel (verg. 1 Tim. 6:1-2; Tit. 2:9-10). Gedraag je als slaven van Christus, die van harte doen wat God wil. Gods Zoon gaat alle aardse meesters te boven.²⁶ Bij Hem in de hemel ligt ook het loon klaar voor alle arbeid die je onbetaald moet verrichten. En bedenk dat iemand die jou onrechtvaardig behandelt, daarvoor zal boeten. Het jou aangedane onrecht heeft op de lange termijn een boemerangeffect. Onze hemelse Heer zet uiteindelijk alles recht, zonder aanzien des persoons.²⁷

Voor slavenhouders

Voor de slavenhouders onder zijn lezers heeft Paulus een aparte instructie. Hij dringt er niet op aan dat zij hun slaven vrijlaten, maar wel dat zij hen als mens behandelen – met dezelfde christelijke welwillendheid die hij vlak daarvoor de slaven onder zijn lezers had aanbevolen. Gebruik geen verbaal geweld. U hebt óók een Heer die boven u staat. Hij zal het goede wat gedaan wordt belonen, zowel bij slaven als bij vrije mensen, zonder onderscheid. In Kolossenzen 4:1 spreekt Paulus over ‘recht en billijkheid’. De term ‘billijkheid’ is de vertaling van het Griekse *ἰσότης*,

essentieel voor het algemene gelijkheidsprincipe in de oudheid.²⁸ Daarom zou je Paulus’ uitspraak zo kunnen weergeven: “Slavenhouders, geef uw slaven waar ze recht op hebben en daarmee gelijkheid, in het besef dat ook u een meester hebt: in de hemel.” Met andere woorden: slaven hebben recht op een financiële vergoeding, zodat zij wat kunnen sparen en op termijn zichzelf vrijkopen. Op die manier verschaft u ze gelijkheid.²⁹

Humanisering

Als latere bijbellezers weten wij dat de humanisering die Paulus bepleitte in lijn ligt met morele waarden die tot afschaffing van de slavernij zouden leiden – helaas pas na vele eeuwen. Hoewel, afschaffing? Nog steeds komen in onze wereld allerlei vormen van slavernij voor. Denk aan uitbuiting die mensen gevangen houdt in armoede en slechte leefomstandigheden.

²⁸ Deze term komt nog tweemaal voor in het Nieuwe Testament, beide keren in 2 Kor. 8:13-14 over het ‘evenwicht’ tussen de gemeenten in Korinte en in Jeruzalem.

²⁹ Ontleend aan John van Eck, *Kolossenzen en Filemon. Weerbaarheid en recht* (CNT; Kampen: Kok, 2013), 207-211. In 1 Kor. 7:21 schrijft Paulus over vrijlating van een slaaf. Verg. J. Albert Harrill, *The Manumission of Slaves in Early Christianity* (Tübingen: Mohr Siebeck, 1988), 77-108; Gregory W. Dawes, “‘But if you can gain your freedom’ (1 Corinthians 7:17-24),” *Catholic Biblical Quarterly* 52.4 (1990): 681-697.

²⁶ L. Floor, *Efeziërs. Eén in Christus* (CNT; Kampen: Kok, 2012), 198-200.

²⁷ Petrus wijst de huisslaven onder zijn lezers op het voorbeeld van de aardse Jezus, in wiens voetstappen zij kunnen treden (1 Petr. 2:18-20).

Niet voor niets is tegenwoordig ‘100 % slaafvrije chocolade’ te koop. Daarbij komt nog slavernij in de criminele sfeer, bijvoorbeeld vrouwenhandel.

Gods gelijkheidsregel blijft dus actueel, zowel in arbeidsverhoudingen als in andere intermenselijke relaties. Denken leidt tot doen. Stel je niet slaafs op tegenover een leidinggevende, alsof je minder waard bent. Behandel werknemers met respect, niet vanuit de hoogte. Zie geen mens naar de ogen. Beschouw iemand anders niet als een object dat je kunt opzijschuiven of negeren. Gun medemensen die zich elders in de wereld afbeulen om onze spullen en voedsel te produceren een eerlijk loon. Pas wanneer we gelijkdenken met God, kunnen we elkaar recht in de ogen kijken.

Conclusie

Het is tijd voor een conclusie. Wat zijn de verschillen en de overeenkomsten tussen wat Petrus, Jakobus en Paulus te zeggen hebben over Gods gelijkheidsregel? En welke impact heeft het motief ‘geen aanzien des persoons’ voor toen en nu?

Verschillen

Petrus staat in Caesarea op de drempel tussen Israël en de niet-Joodse volken. ‘Geen aanzien des persoons’ betekent in die situatie dat de God van Israël ieder welkom heet die rechtvaardig handelt en godvrezend is. Ook een Romein als Corneli-

us met zijn huisgenoten. Dat is te danken aan Jezus Christus. Petrus ziet zijn aarzelend gegroeide inzicht bevestigd doordat het vlak na zijn evangelieverkondiging ook Pinksteren wordt in Caesarea.

Jakobus brengt het thema ‘geen aanzien des persoons’, ontleend aan het Oude Testament, in verband met de verheerlijkte Christus. In zijn brief bespreekt hij de implicaties voor de sociale verhoudingen binnen de Joods-christelijke diasporagemeente. Daar mag geen verschil in gelijkheid bestaan. De relatie tussen Joodse en niet-Joodse christenen speelt bij Jakobus nog geen rol. Dit correspondeert met een vroege datering van de brief, vóór het convent van Jeruzalem.

Paulus is (heils)historisch de laatste van deze drie. Zelf een Jood, denkt hij als apostel voor de volken ook vanuit niet-Joods perspectief. Voor de Romeinen heeft hij deze boodschap: ‘geen aanzien des persoons’ geldt voor Gods oordeel én vrijspraak. Vrijspraak is er voor ieder die gelooft in Jezus Christus, de ene Heer. Aan het adres van zowel de Efeziërs als de Kolossenzen laat Paulus zien wat dit betekent voor de verhouding tussen slavenhouders en slaven. Gods gelijkheidsregel overheerst.³⁰

³⁰ In zijn brief aan de Filippiëzen wijst Paulus op de dienstknechtgestalte van Jezus, die zichzelf tot slaaf maakte en daarmee een voorbeeld stelde voor zijn volgelingen (Fil. 2:4-11; verg. Joh. 13:12-17).

Overeenkomsten

Geen aanzien des persoons begint bij God. Petrus formuleert het scherpst, als goddelijke eigenschap: God is niet iemand die de persoon aanziet (Hand. 10:34). Dit kunnen we de gelijkheidsregel van het koninkrijk noemen. Er blijft wel onderscheid, maar God maakt daar geen punt van. Daarbij draait alles om Jezus Christus, zonder wie immers geen mens rechtvaardig zou zijn. Hij is aller Heer. De impact van deze gelijkheidsregel moet volgens Petrus, Jakobus en Paulus zichtbaar worden in menselijke relaties. Gods genade maakt mensen gelijkwaardig. Allereerst Joden en niet-Joden, want beide groepen worden gered door te geloven in Jezus Christus; vervolgens armlastigen en rijkbedeelden in de gemeente, want beide groepen zijn evenzeer toegewijd aan de Heer

der heerlijkheid; ten slotte christelijke slavenhouders en hun slaven, want beide groepen hebben dezelfde Heer boven zich. Het inclusieve evangelie, zoals verkondigd door Petrus, Jakobus en Paulus, overbrugt onderlinge verschillen tussen mensen. In Paulus' woorden: 'Het is niet van belang dat iemand Jood is of Griek, slaaf of vrije, man of vrouw: u bent allemaal één in Christus Jezus' (Gal. 3:28). Voor alle gelovigen is er vrijspraak dankzij Jezus Christus. De christelijke gemeente mag geen verschil in gelijkheid dulden. Iedereen is welkom aan de tafel van de Heer, ongeacht afkomst en verleden. Gods gelijkheidsregel wil doorvertaald worden in alle sociale verhoudingen, zowel kerkelijk als maatschappelijk. Zonder aanzien des persoons!

Gebruikte literatuur

Jouette M. Bassler, *Divine Impartiality. Paul and a Theological Axiom* (Chico: Scholars Press, 1982).

Jouette M. Bassler, "Luke and Paul on Impartiality", *Biblica* 66 (1985): 554-552.

Richard Bauckham, *Wisdom of James, disciple of Jesus the sage* (NTR; London: Routledge, 1999).

Jakob van Bruggen, *Romeinen. Christenen tussen stad en synagoge* (CNT; Kampen: Kok, 2013).

Gregory W. Dawes, "'But if you can gain your freedom' (1 Corinthians 7:17-24)," *Catholic Biblical Quarterly* 52.4 (1990): 681-697.

L. Floor, *Jakobus. Brief van een broeder* (CNT; Kampen: Kok, 2011).

L. Floor, *Efeziërs. Eén in Christus* (CNT; Kampen: Kok, 2012).

D.A. Carson & Douglas J. Moo, *An Introduction to the New Testament. Second Edition* (Leicester: Apollos, 2005).

Peter H. Davids, *The Epistle of James. A Commentary on the Greek Text* (NIGTC; Grand Rapids: Eerdmans, 1982).

John van Eck, *Handelingen. De wereld in het geding* (CNT; Kampen, Kok 2011).

John van Eck, *Kolossenzen en Filemon. Weerbaarheid en recht* (CNT; Kampen, Kok 2013).

Riemer A. Faber, "The Juridical Nuance in the NT Use of ΠΡΟΣΩΠΟΛΗΜΨΙΑ", *Westminster Theological Journal* 57 (1995): 299-309.

Simon J. Gathercole, *Where is Boasting? Early Jewish Soteriology and Paul's Response in Romans 1-5* (Grand Rapids: Eerdmans, 2002).

Jennifer A. Glancy, *Slavery in Early Christianity* (Oxford: Oxford University Press, 2002).

John Goldingay, *Psalms. Volume 1: Psalm 1-41* (BCOTWP; Grand Rapids: Baker Academic, 2006).

J. Albert Harrill, *The Manumission of Slaves in Early Christianity* (Tübingen: Mohr Siebeck, 1988).

J. Albert Harrill, *Slaves in the New Testament. Literary, Social, and Moral Dimensions* (Minneapolis: Fortress Press, 2006).

Harold W. Hoehner, *Ephesians. An Exegetical Commentary* (Grand Rapids: Baker Academic, 2002).

David G. Horrell, *Ethnicity and Inclusion. Religion, Race, and Whiteness in Constructions of Jewish and Christian Identities* (Grand Rapids: Eerdmans, 2020).

P.H.R. van Houwelingen, *1 Petrus. Rondzendbrief uit Babylon* (CNT; Kampen: Kok ⁵2013).

P.H.R. van Houwelingen, *2 Petrus en Judas. Testament in tweevoud* (CNT; Kampen: Kok ⁴2011).

P.H.R. van Houwelingen (red.), *Apostelen. Draggers van een spraakmakend evangelie* (CNT; Kampen: Kok, ³2013).

Craig S. Keener, *Acts. An Exegetical Commentary. Volume 2: 3:1-14:28* (Grand Rapids: Baker Academic, 2013).

C.J. Labuschagne, *Deuteronomium. Deel IB* (POT; Nijkerk: Callenbach, 1987).

Eduard Lohse, “πρόσωπον κτλ.” in: Gerhard Kittel & Gerhard Friedrich (eds.), *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, Band VI (Stuttgart: Kohlhammer, 1959), 769-779 [772].

Johannes P. Louw & Eugene A. Nida (eds.), *Greek-English Lexicon of the New Testament Based on Semantic Domains. Volume 1* (Cape Town: Bible Society of South Africa, 1989).

Eckhard J. Schnabel, *Der Brief des Paulus an die Römer. Kapitel 1-5* (HTA; Gießen: Brunnen Verlag, 2015), 282-288.

Paul Trebilco, *Self-designations and Group Identity in the New Testament* (Cambridge: Cambridge University Press, 2012).

W.C. van Unnik, “The Background and Significance of Acts X 4 and 35,” in: *Sparsa Collecta. The Collected Essays of W.C. van Unnik. Part One* (Leiden: Brill, 1973), 213-258.

Bezoek- en postadres

Broederweg 15
8261 GS Kampen

Tel. 038 4471710

E-mail secretariaat@tukampen.nl